

Vilniaus universitetas
Filosofijos fakultetas
Filosofijos katedra

Aušra Kaziliūnaitė
Filosofijos doktorantūros III kursas

Panoptizmas ir sinoptizmas distopiniame kine: mažuma stebi daugumą, stebinčią mažumą?

Vadovas: doc. dr. Nerijus Milerius

Konsultantas: doc. dr. Mintautas Gutauskas

Recenzentas: doc. dr. Kristupas Sabolius

Vilnius 2016

Bendroji tezė

Distopiniam žanrui priskiriamame filmas „Įspėjantis pranešimas“ (*Minority Report*) susiduriame su trimis skirtingais režimais stebėjime dalyvaujančiomis žmonių grupėmis: pranašais, kurie mato ateityje padarysimus nusikaltimus, policininkais, kurie pagal ekranuose stebimus pranašų regėjimus užkerta kelią nusikaltimams, ir potencialius nusikaltėlius, kurių ateitis yra stebima. Ši trinarė schema ne tik gali padėti suvokti panoptizmo veikimą žmonėms tampant „savo pačių pavergimo principais“, bet ir atitinka paties kino mechanizmo struktūrą. Pasitelkus šią trinarę schemą galima iš naujo apmąstyti panoptizmo ir sinoptizmo sampratas, naujai pažvelgti į priežiūros ir prisižiūrėjimo problemų filosofinius aspektus priežiūros studijose (*surveillance studies*) ir kino filosofijoje, kvestionuoti nusistovėjusias mažumos ir daugumos sampratas panoptizmo ir sinoptizmo tyrimuose.

Metodologija

Tyrime pasitelkiama literatūra, nagrinėjanti panoptizmo ir sinoptizmo santykį, sinoptizmo ir panoptizmo vietą žvilgsnio asimetrijos tyrimuose. Pagrindine literatūra laikomi Jeremy Benthamo Panoptikono projektui skirti raštai, Panoptikono kaip metaforos sampratą išskleidžiantys Michelio Foucault darbai, sinoptinius procesus nagrinėjantis Thomo Mathieseno straipsnis. Pranešime, remiantis šia literatūra bei distopiniam kino žanrui priskiriamu filmu „Išpėjantis pranešimas“, apmąstomas panoptizmo ir sinoptizmo santykis. Tyrimo eigoje, išskyrus jau nebe dvinarę (kurią dažniausiai išskiria panoptizmo ir sinoptizmo tyrinėtojai), o trinarę priežiūros / stebėjimo struktūrą, norint ją detaliau išnagrinėti pasitelkiamos Gilles'o Deleuze'o mažumos ir daugumos sampratos. Tai pat pasitelkus Michelio Foucault „valdžios be veido“ idėją ir panoptizmo sampratą iš naujo užklausiama pati stebėjimo ir priežiūros struktūra kino mechanizme ir joje besiskleidžiantys galios ir pavaldumo režimai.

Aktualumas

- Apmąstydamas panoptizmą ir sinoptizmą Doyle'as teigia, kad panoptizmas gali būti pasitelktas tyrinėti bendresnius galios procesus, o sinoptizmas turėtų nurodyti konkrečiai į medijų tyrimo sritį. Šiame tyrime nesutinkama su šia samprata, panoptizmas ir sinoptizmas laikomi susietais ir vienas kitą palaikančiais režimais. Pasitelkus Jeremy Benthamo pirmąjį Panoptikono projekto aprašą teigiama, kad jau pačioje Panoptikono struktūroje buvo numatyta sinoptizmo galimybė.
- Dauguma panoptizmo ir sinoptizmo tyrinėtojų (Mathiesenas, Doyle'as, Lyonas, Brunon-Ernstas, Alan-Milleris, Božovičius ir kiti) šioms sampratomis apibrėžti pasitelkia mažumos ir daugumos sąvokas. Šiame tyrime į šiuos du žvilgsnio asimetrijos „narius“ žvelgiama per Gilles'o Deleuze'o mažumos ir daugumos sampratas. Taip mažuma ir dauguma, dalyvaujanti žvilgsnio asimetrijos procesuose, suvokiama nebe per individų skaičių, o per galios pasiskirstymą.
- Panoptizmo ir sinoptizmo tyrimai ir jų taikymai dažniausiai apsiriboja dvinarės struktūros (santykių tarp mažumos ir daugumos) nagrinėjimu. Šiame tyrime apmąstant panoptizmo ir sinoptizmo sampratas bei jų tarpusavio santykius pasitelkiamas distopiniam žanrui priskiriamas filmas „Įspėjantis pranešimas“ ir išskiriama trinarė stebėjimo struktūra, padedanti naujai pažvelgti į panoptizmą ir sinoptizmą bei pačių kino ir televizijos mechanizmų įgalinamus stebėjimo režimus.

Panoptizmas ir sinoptizmas

- Prancūzų filosofas Michelis Foucault savo knygoje „Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas“ kaip metaforą pasitelkė laiką pranokusį Jeremy Benthamo tobulo įkalinimo projektą Panoptikoną. Panoptikone patalpintas žmogus nuolat jaučiasi stebimas, nors pats nemato stebinčio žvilgsnio. Foucault Panoptizmas tai ne konkreti vieta, kalėjimas ar kita priežiūros institucija, o savo maksimumą pasiekusios valdžios diagrama. Pasak filosofo – pajutęs galimybę būti stebimas, galimas stebimasis pats interiorizuoja galios santykius ir ima pagal numanomas taisykles disciplinuoti savo veiksmus, „tampa savo paties pavergimo principu“. Jeigu Panoptikone žvilgsnio asimetrija grįsta tuo, kad mažuma stebi daugumą, tai Zygmunto Baumano knygoje „Globalizacija: pasekmės žmogui“ pastarajam priešingame Sinoptikone mažumą stebi dauguma (filmai, serialai, televizijos laidos, socialiniai tinklai etc.).
- Jau pačiame pirmame Jeremy Benthamo Panoptikono projekte numatyta galimybė, kad į Panoptikono bokštą gali ateiti žmonės, gyvenantys netoli panoptinio kalėjimo. Utilitarizmas siekia maksimalios naudos minimaliomis priemonėmis. Žiūrovai, galintys stebėti Panoptikono vienutėse patalpintus žmones, ir patys savyje įrėžia galios ženklą. Tai galime laikyti sumanymu užsiimti nusikalstamumo prevencija ir bandymu „gaminti“ paklusnumą ir pavaldumą. Bet svarbu ir tai, kad lankytojų-žiūrovų lankymosi bokšte galimybė įtraukia teatriškumo, performatyvumo aspektus. Nors pats Foucault knygoje „Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas“ neišsiplečia kalbėdamas apie šį Benthamo Panoptikono aspektą, tačiau visgi atkreipia į tai dėmesį: „Kiekviena kamera – mažas teatras, kur vaidina vienas, tobulai individualizuotas ir nuolatos matomas aktorius“ (p. 237).
- Thomas Mathiesenas, kurio įtakingu medijų tyrimo laukui straipsniu „Žiūrovų visuomenė“ (*The Viewer Society: Michel Foucault's 'Panopticon' Revisited*) remiasi Baumanas kalbėdamas apie Panoptikoną, priekaištuoja Foucault, kad šis suteikęs per daug svarbos panoptinėms technikoms. Šiame straipsnyje Mathiesenas ne tik aprašo atvirkščiai negu panoptizmas veikiantį, taip pat žvilgsnio asimetrija grįstą principą – sinoptizmą, bet ir iškelia idėją, kad įvairiais lygmenimis panoptinės strategijos inspiruodavo sinoptines ir atvirkščiai.

Stebėjimo stebėjimas. Mažuma ir dauguma kine

- Filme „Išpėjantis pranešimas“ mes regime distopinį ateities pasaulį, kuriame bandomas pritaikyti naujas su nusikalstamumu padedantis kovoti mechanizmas, numatantis ateityje įvyksiančias žmogžudystes. Šis išradimas leidžia policijai ir kitoms valdžios struktūroms stebėti ne tik tai, kas įvyko ar vyksta, bet ir tai, kas dar tik įvyks netolimoje ateityje. Naujojo prietaiso veikimą palaiko trys ypatingų gebėjimų turintys žmonės, vadinami „pranašais“. Jie stebi žmonių, įvykdysinčių nusikaltimus, ateitį, pastariesiems dar net nenutuokiant, kokia ji bus. Pranašų, stebinčių ateities nusikaltėlius tiesiogiai į monitorius perduodamas vizijas, savo ruožtu stebi policijos pareigūnai. Čia mes aptinkame trinarę struktūrą. Trečiąją, panoptizmo ir sinoptizmo tyrimuose dažnai pasimetančią, žmonių grupę. Trečiąją dimensiją – kol mažuma stebi daugumą arba dauguma – mažumą, ši stebėjimą pilnai arba iš dalies taip pat galima stebėti. Ši trinarį mechanizmą galime atpažinti jau distopinio žanro klasika laikomame Welsh“o kūrinyje „Pasaulių karas“, kuriame autorius rašo, kad kol mes stebėjome per mikroskopą bakterijas, tol svetimas žemiečiams protas savo akimis godžiai sekė kiekvieną mūsų pačių žingsnį.
- Tą pačią trinarę stebėjimo / priežiūros struktūrą galime atpažinti ir pačiame kino bei televizijos mechanizme: kol žiūrovai ekranuose stebi savo mėgiamus aktorius, tuo metu už komercinę kino, televizijos, reklamų dalį atsakingas personalas stebi ir aprašinėja šį stebėjimą – vykdo monitoringą.
- Foucault aptardamas panoptizmą pastebėjo, kad interiorizuoti, asimetrijos įgalinti ir ją toliau produkuojantys galios santykiai mus paverčia savo pačių „pavergimo principu“. Geriau suprasti, kaip tai vyksta, galime apmąstydami anksčiau minėtą „Išpėjančiame pranešime“ aptinkamą trinarę struktūrą. Ir joje cirkuliuojantį savirefleksijos judesį – minėtame filme policijos vadas Endertonas (vaidina Tomas Cruzas) stebėdamas pranašų į ekranus transliuojamas vizijas jose atpažįsta save, žudantį jam nepažįstamą žmogų. Nuo tada slapstydamasis nuo policijos jis bando pats išsiaiškinti šios bylos, kurioje pats yra kaltinamasis, aplinkybes. Panašų savo potencialius nusižengimus bandantį eliminuoti judesį galime atpažinti ir panoptinėje veikimo schemeje, kurioje žmogus pats sau tampa ir nusikaltėlis, ir policininkas, ir „pranašas“ (galintis regėti „pranašo“ akimis). Čia taip pat veikia stebėjimo stebėjimas.
- Pasitelkus šią trinarę žvilgsnio sąrangą ir stebėjimo stebėjimo galimybę į akis krinta, kad joje panoptizmui ir sinoptizmui priskirtinos sąvybės priartėja viena prie kitos. Ir atsiskleidžia savo interpretavimo ribomis. Tam, kad geriau suprastume galios įtampą ir asimetriško santykio, palaikančio tiek panoptizmo, tiek sinoptizmo mechanizmus, prigimtį bei pastarųjų tarpusavio santykius, galime mažumą ir daugumą suprasti ne skaitlingos mažumos ir daugumos prasme, o delioziškąja galingumo prasme. Pasitelkę šią sampratą panoptizmui, sinoptizmui ir trinarei struktūrai tirti pastebėsime, kad sinoptizmas ir panoptizmas gali persidengti. Pvz., kalbėdami apie dvinarę stebėjimo strategiją kino mechanizme matome Mathieseno pasiūlytą apibrėžimą atitinkantį modelį – dauguma (žiūrovai) stebi mažumą (kelis aktorius), tačiau pažvelgę į šias žmonių grupes delioziškosios mažumos ir daugumos prasme pamatysime, kad skaitlinga dauguma (žiūrovai) galios turėjimo prasme yra mažuma, tuo tarpu žmonių skaičiaus prasme mažuma (aktoriai) galios ir įtakos žiūrintiesiems prasme Deleuze'o teorijos kontekste gali būti pavadinti dauguma. Šie apvertimai įgalina tyrinėti panoptizmo ir sinoptizmo santykį, šių dviejų negrįžtamai nesupriešinant. Taip pat pasitelkus šią priegą galime naujai permąstyti trinarės stebėjimo struktūros prigimtį ir funkcionavimo aspektus.

Išvados

1. Pirmajame Panoptikono projekte jau būta sinoptinių prielaidų. Jas galime laikyti kino, televizijos, interneto ir socialinių tinklų idėjinė priešistorė.
2. Panoptizmo ir sinoptizmo tyrimuose dažniausiai akcentuojamos dvi pusės: mažuma ir dauguma. Stebimieji ir stebintieji. Tačiau tyrinėdami distopinį filmą „Išpėjantis pranešimas“ susiduriame jau nebe du dvinare, bet su trinare struktūra. Kalbama ne apie tai, kas yra stebintysis ar stebimasis, o apie tai, kas stebi stebinčiuosius ir – ar geba save atpažinti stebimųjų tarpe.
3. Pritaikius Deleuze'o mažumos ir daugumos sampratas panoptizmo ir sinoptizmo tyrimams išryškėja tai, kad skaitlinga dauguma nebūtinai yra galinga dauguma – tai leidžia naujai pažvelgti į panoptizmo ir sinoptizmo santykį.

Literatūra

1. Bauman, Z. (2007). Globalizacija: pasekmės žmogui. Vertė V. Rubavičius. Vilnius: Apostrofa.
2. Bentham, J. and Božovič, M. (1995). The Panopticon writings. London: Verso.
3. Brunon-Ernst, A. (2012). Beyond Foucault. Farnham: Ashgate.
4. Certeau, M. and Rendall, S. (1984). The practice of everyday life. Berkeley: University of California Press.
5. Copjec, J. (1994). Read my desire. Cambridge, Mass.: MIT Press.
6. Deleuze, G. and Guattari, F. (1987). A thousand plateaus. Minneapolis: University of Minnesota Press.
7. Denzin, N. (1995). The cinematic society. London: Sage Publications.
8. Doyle, A. (2011). Revisiting the synopticon: Reconsidering Mathiesen's 'The Viewer Society' in the age of Web 2.0. Theoretical Criminology, 15(3), pp.283-299.
9. Ericson, R. and Haggerty, K. (2006). The new politics of surveillance and visibility. Toronto: University of Toronto Press.
10. Fiske, J. (2008). Populiariosios kultūros supratimas. Vertė E. Macevičiūtė. Vilnius: Žara.
11. Foucault, M. 1998. Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas. Vertė M. Daškus. Vilnius: Baltos lankos.
12. Lefait, S. (2013). Surveillance on screen. Lanham: Scarecrow Press, Inc.
13. Lyon, D. (2002). Surveillance society. Buckingham [England]: Open University Press.
14. Mathiesen, T. (1997). The Viewer Society: Michel Foucault's 'Panopticon' Revisited. Theoretical Criminology, 1(2), pp.215-234.
15. Miller, J. and Miller, R. (1987). Jeremy Bentham's Panoptic Device. October, 41, p.3.
16. Zimmer, C. (2015). Surveillance cinema. New York: New York University Press.
17. Wells, H. G. (2008). Pasaulių karas. Vertė Karolis Račkauskas. Vilnius: Bonus Animus.

Filmai

1. Angel heart (Angelo širdis). 1987. [video] Alan Parker.
2. Minority Report (Įspėjantis pranešimas). 2002. [video] Steven Spielberg.